

عهدنامه امیر (علیه السلام)

جان یار خرد معنوی در حکم رانی و سنت انبیاء

علی اصغر پور عزت

دانشیار گروه مدیریت دولتی دانشگاه تهران

تهران ۱۳۸۹

انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)
تهران: بزرگراه شهید چمران،
پل مدیریت
تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵
E-mail: isu.press@yahoo.com

دانشگاه امام صادق (ع)

عهدنامه امیر (علیه السلام)؛ جان مایه خرد معنوی در حکم‌رانی و سنت انبیاء ■ تألیف: علی اصغر پورعزت
ناشر: دانشگاه امام صادق (ع) ■ طراح جلد: محمدمهدی کریم‌پور ■ صفحه‌آرایی: بابک حمیدیا
■ ویراستاری و نمایه‌سازی: مریم نائینی ■ چاپ اول: ۱۳۹۰ ■ قیمت: ۶۵۰۰۰ ریال ■ شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه
چاپ و صحافی: زلال کوثر ■ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۰۳۵-۷

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

سرشناسه: پورعزت، علی اصغر، ۱۳۴۵ -
عنوان قرارداد: نهج البلاغه، فرمان مالک اشتر، شرح
عنوان و نام پدیدآور: عهدنامه امیر (ع)؛ جان مایه خرد معنوی در حکم‌رانی و سنت انبیاء / علی اصغر پورعزت.
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: ۳۳۲ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۰۳۵-۷ ریال ۶۵۰۰۰
وضعیت فهرست نویسی: فیا
یادداشت: کتابنامه.
یادداشت: نمایه.
موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه، فرمان مالک اشتر - نقد و تفسیر
موضوع: اسلام و دولت
موضوع: فتنه و فتنه‌انگیزی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
شناسه افزوده: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه، فرمان مالک اشتر، شرح
شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
رده بندی کنگره: ۲۸۰/۰۴۲BP ۱۳۹۰/۸۷
رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۵۱۵
شماره کتابشناسی ملی: ۵۳۳۷۲۲
تاریخ درخواست: ۱۳۸۹/۱۲/۱۴
تاریخ پاسخگویی: ۱۳۸۹/۱۲/۲۱
کد پیگیری: ۲۳۷۰۸۷۶

فهرست اجمالی

.....	سخن ناشر	۱
.....	پیش‌گفتار	۳
.....	بخش اول: حکومت و اداره در سنت پیامبران	۱۱
.....	فصل اول: راهبری در سنت انبیاء از آدم عليه السلام تا ابراهیم عليه السلام	۱۵
.....	فصل دوم: انقلاب علیه تثلیث از موسی عليه السلام تا عیسی عليه السلام	۳۷
.....	بخش دوم: سیره رهبری خاتم الانبیاء	۵۵
.....	فصل سوم: ظهور آخرین پیامبر صلی الله علیه و آله	۵۹
.....	فصل چهارم: از بعثت تا هجرت و تأسیس مدینه النبی	۷۳
.....	بخش سوم: تثلیث فتنه‌ها	۹۱
.....	فصل پنجم: فتنه زر و زر پرستان	۹۵
.....	فصل ششم: فتنه زور و قدرت پرستان	۱۱۳
.....	فصل هفتم: فتنه تزویر و اهل جهل و تحجر	۱۲۵
.....	بخش چهارم: پیمان حکم‌رانی	۱۳۷

فصل هشتم: عهدنامه مالک اشتر.....	۱۴۱
فصل نهم: جلوه‌های اقتصادی نامه امیرعلیه.....	۱۶۵
فصل دهم: جلوه‌های سیاسی نامه امیرعلیه.....	۱۸۱
فصل یازدهم: جلوه‌های فرهنگی نامه امیرعلیه.....	۱۹۵
فصل دوازدهم: جلوه‌های اداری و حقوقی نامه امیرعلیه.....	۲۰۷
بخش پنجم: خرد معنوی در تاریخ حکومت.....	۲۲۵
فصل سیزدهم: خرد معنوی و عبرت از تاریخ.....	۲۲۹
فصل چهاردهم: آینده در پرتو عهدنامه امیرعلیه.....	۲۴۲
منابع و مآخذ.....	۲۵۷
فهرست اعلام.....	۲۶۵
فهرست موضوعی.....	۲۷۵

فهرست تفصیلی

۱.....	سخن ناشر
۳.....	پیش گفتار
۳.....	گنجینه خرد معنوی
۵.....	اهمیت عهدنامه
۱۱.....	بخش اول: حکومت و اداره در سنت پیامبران
۱۳.....	مقدمه: خرد معنوی در سنت انبیا علیهم السلام
۱۵.....	فصل اول: راهبری در سنت انبیاء از آدم علیه السلام تا ابراهیم علیه السلام
۱۶.....	واژگان و مفاهیم رهنما
۱۶.....	عروج آدم علیه السلام
۲۰.....	نوح علیه السلام و احداث کشتی نجات
۲۴.....	ابراهیم علیه السلام و منطق نمادسازی و نمادشکنی
۳۰.....	نتیجه بحث
۳۳.....	پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر

۳۷	فصل دوم: انقلاب علیه تثلیث از موسی علیها السلام تا عیسی علیه السلام
۳۸	واژگان و مفاهیم رهنما
۳۸	سه قیام موسی
۴۴	قیام حضرت مریم علیها السلام
۴۵	عیسی علیها السلام و زنگارزدایی از حقیقت
۴۶	دوران پس از موسی و عیسی علیهما السلام
۴۹	نتیجه بحث
۵۲	پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر
۵۵	بخش دوم: سیره رهبری خاتم الانبیاء
۵۷	مقدمه: خرد معنوی در سبک پیامبر
۵۹	فصل سوم: ظهور آخرین پیامبر علیها السلام
۶۰	واژگان و مفاهیم رهنما
۶۰	ميلاد منجی
۶۰	حلف الفضول یا بهترین پیمان قریش پیش از اسلام
۶۱	حکمت پرهیز از جنگ
۶۲	پرورش علی علیها السلام معجزه بزرگ پیامبر اسلام
۶۳	آمادگی برای پذیرش رسالت
۶۶	چشم‌انداز جامعه بشری از فراز غار حرا
۶۸	بعثت
۶۹	نتیجه بحث
۷۱	پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر
۷۳	فصل چهارم: از بعثت تا هجرت و تأسیس مدینه النبی
۷۴	واژگان و مفاهیم رهنما
۷۴	دعوت به راه

۷۷	جامعه کوچک مدینه النبی
۷۸	عهدنامه‌های پیامبر در جنگ و صلح
۸۶	رفع ظلم و جبران خسارت
۸۷	نتیجه بحث
۸۹	پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر
۹۱	بخش سوم: تثلیث فتنه‌ها
۹۳	مقدمه علی علیه السلام ، وارث خرد معنوی
۹۵	فصل پنجم: فتنه زر و زر پرستان
۹۶	واژگان و مفاهیم رهنما
۹۶	فتنه احزاب، پس از رحلت پیامبر
۹۸	بیعت، پیش از آغاز فتنه جمل
۹۹	تحلیل روان‌شناختی اصحاب فتنه جمل
۱۰۰	مردم در کشاکش فتنه‌ها
۱۰۱	هدایت فتنه‌گران جمل
۱۰۴	برهان شناخت
۱۰۸	عاقبت اهل جمل
۱۰۸	نتیجه بحث (عبرت از تاریخ)
۱۱۱	پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر
۱۱۳	فصل ششم: فتنه زور و قدرت پرستان
۱۱۴	واژگان و مفاهیم رهنما
۱۱۴	فتنه قدرت‌طلبان
۱۱۶	بهانه قتل عثمان
۱۱۷	فرازهایی از نامه‌های امام به معاویه
۱۲۱	عاقبت اهل خدعه

۱۲۲.....	نتیجه بحث (عبرت از تاریخ)
۱۲۴.....	پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر
۱۲۵.....	فصل هفتم: فتنه تزویر و اهل جهل و تحجر
۱۲۶.....	واژگان و مفاهیم رهنما
۱۲۶.....	فتنه جاهلان مزور
۱۲۷.....	بهبانه اختصاص حکم به خدا
۱۲۹.....	خوارج در روایت نهج‌البلاغه
۱۳۰.....	عاقبت خوارج
۱۳۱.....	اهمیت فتنه نهروان
۱۳۲.....	نتیجه بحث (عبرت از تاریخ)
۱۳۴.....	پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر
۱۳۷.....	بخش چهارم: پیمان حکمرانی
۱۳۹.....	مقدمه . جان‌مایه خرد معنوی
۱۴۱.....	فصل هشتم: عهدنامه مالک‌اشتر
۱۴۲.....	واژگان و مفاهیم رهنما
۱۴۲.....	تأملی بر حوادث تاریخی زمان نگارش نامه
۱۴۴.....	متن عهدنامه
۱۶۲.....	نتیجه بحث
۱۶۳.....	پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر
۱۶۵.....	فصل نهم: جلوه‌های اقتصادی نامه امیرعلیه
۱۶۶.....	واژگان و مفاهیم رهنما
۱۶۶.....	سلامت خرد سیستم اقتصادی و تجاری
۱۶۷.....	اداره امور مالیاتی و بهینه‌سازی دخل و خرج حکومت
۱۶۸.....	توسعه عدالت اقتصادی، تأمین معاش مردم و رسیدگی به گروه‌های گوناگون جامعه

تسهیل روند توسعه امور فرانسلی و آبادسازی کشور	۱۷۱
جلوگیری از سوء استفاده‌های مالی	۱۷۳
تعهد به پیمان‌ها و تأمین امنیت اقتصادی	۱۷۵
نتیجه بحث	۱۷۶
پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر	۱۷۸
فصل دهم: جلوه‌های سیاسی نامه امیر علی‌قلی	۱۸۱
واژگان و مفاهیم رهنما	۱۸۲
سلامت خرد سیستم سیاسی و امنیتی	۱۸۲
تأمین امنیت عامه	۱۸۳
توسعه عدالت سیاسی و رجوع به آرای عامه	۱۸۵
شایسته‌سالاری و توزیع فرصت‌های اقتدار سیاسی و منع سوء استفاده از قدرت	۱۸۶
پرهیز از مداخلی و استقبال از انتقادات دیگران	۱۸۷
پاسخ‌گویی و حساب‌پس‌دهی به عامه	۱۸۹
نتیجه بحث	۱۹۰
پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر	۱۹۲
فصل یازدهم: جلوه‌های فرهنگی نامه امیر علی‌قلی	۱۹۵
واژگان و مفاهیم رهنما	۱۹۶
سلامت خرد سیستم فرهنگی و آموزشی	۱۹۶
توحید خالص و توکل صادقانه	۱۹۷
آگاه‌سازی مردم و توسعه عدالت فرهنگی	۱۹۸
نظارت‌خواهی، توسعه فرهنگ انتقاد سازنده و نفی فرهنگ مداخلی	۲۰۰
رعایت مبادی اخلاق در مراودات اجتماعی	۲۰۲
نتیجه بحث	۲۰۳
پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر	۲۰۵

فصل دوازدهم: جلوه‌های اداری و حقوقی نامه امیرعلیه	۲۰۷
واژگان و مفاهیم رهنما	۲۰۸
سلامت خرد سیستم‌های اداری و حقوقی	۲۰۸
رعایت نظم و انضباط در امور	۲۰۹
شایسته‌سالاری و انصاف در توزیع فرصت‌های اداری	۲۱۰
نظارت مستمر و طراحی سیستم اطلاعاتی کارآمد	۲۱۲
اجرای پیمان‌ها و انجام تعهدات	۲۱۴
طراحی سیستم مدیریت منابع انسانی عدالت‌محور و کارآمد	۲۱۶
مشاوره با افراد شایسته و تسهیل مراوده با مردم	۲۱۷
طراحی سیستم حقوقی و قضایی کارآمد و اثربخش	۲۱۹
نتیجه بحث	۲۲۰
پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر	۲۲۲
بخش پنجم: خرد معنوی در تاریخ حکومت	۲۲۵
مقدمه بخش پنجم	۲۲۷
فصل سیزدهم: خرد معنوی و عبرت از تاریخ	۲۲۹
واژگان و مفاهیم رهنما	۲۳۰
ارزش خرد معنوی	۲۳۰
توحید در میراث انبیاء	۲۳۲
عدل در میراث انبیاء	۲۳۶
نگاه عاقبت‌اندیش و آینده‌نگر به معاد	۲۳۸
نتیجه بحث	۲۳۹
پرسش‌ها و مباحثی برای مطالعه بیشتر	۲۴۱
فصل چهاردهم: آینده در پرتو عهدنامه امیرعلیه	۲۴۲
واژگان و مفاهیم رهنما	۲۴۳

فهرست تفصیلی □ ط

نامۀ امیر علیؑ، به مثابۀ طرحی از اندیشۀ برای ساختن آیندہ.....	۲۴۳
نامۀ امیر علیؑ، به مثابۀ خط مشی.....	۲۴۴
نامۀ امیر علیؑ، به مثابۀ مرام نامۀ اخلاقی در حکمرانی.....	۲۴۵
اقتصاد آیندہ.....	۲۴۶
سیاست آیندہ.....	۲۴۷
فرهنگ آیندہ.....	۲۴۷
حقوق و ادارہ آیندہ.....	۲۴۸
هم افزایی عرصہ ها و سازوکارها.....	۲۵۰
چشم انداز و تصویرپردازی بصیرت بخش از آیندہ.....	۲۵۱
نتیجہ بحث.....	۲۵۲
پرسش ها و مباحثی برای مطالعہ بیشتر.....	۲۵۴
منابع و مأخذ.....	۲۵۷
فهرست اعلام.....	۲۶۵
فهرست موضوعی.....	۲۷۵

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ

(قرآن کریم. سوره مبارکه النمل. آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

دانشگاه امام صادق علیه السلام با هدف توسعه نظریه پردازی معطوف به حل مسائل بومی و با در نظر گرفتن اهمیت برخورداری نظریه ها از خاستگاه ارزشهای انسانی، مترصد انتشار آثار برگزیده‌ای است که مبتنی بر مبادی اصیل اسلامی باشند.

از این رو، معاونت پژوهشی دانشگاه بر اساس برنامه‌ای مدون از پژوهشگران و مؤلفان متعدد دعوت به همکاری نمود. کلیه آثاری که در این زمینه به دانشگاه ارایه می گردند، پس از کارشناسی علمی و اسلامی به فراگرد چاپ وارد می شوند و دانشگاه مترصد آن است که حتی المقدور بر کیفیت، صحت و دقت این آثار بیافزاید.

اثر حاضر از جمله منابعی است که در امتداد همین هدف، با روایت گری سنت انبیاء الهی و بر مبنای محتوای نامه ۵۳ نهج البلاغه که یکی از معتبرترین اسناد روایی شیعه در مقوله حکمرانی است، تألیف شده است. همچنان که در کتاب نیز اشاره شده، این نامه از امتیاز تألیف شدگی و نظم یافتگی به دست معصوم برخوردار است و از این حیث ساختاری مبتنی بر نگارش معصوم دارد.

خرد معنوی نیز به مثابه وجه متمایزکننده حکمرانی معنوی انبیاء و اولیا و به ویژه اهل بیت «علیهم السلام» گزاره‌ای فرقان گونه را برای شناسایی سنت های حکمرانی پاکیزه از سایر شیوه های حکمرانی، معرفی می نماید. با این ادعا، عقلانیتی که حکومت معصوم را معتبر می سازد عقلانیتی معنوی است که وجوهی متفاوت با عقلانیت ابزاری و حتی ارزشی دارد. در این امتداد، کتاب سعی دارد با تأکید ویژه بر مفهوم عقلانیت و خرد معنوی، باب تازه‌ای را در برابر دانش پژوهان مسلمان برای ورود به مباحث حکمرانی خردمندانه پیامبران و جانشینان آنها باز نماید.

در پایان از دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه نیز که وجه همت خود را به اشاعه معارف دینی معطوف ساخته‌اند سپاسگزاری می‌شود.

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

گنجینه خرد معنوی

علم اداره نیز مانند بسیاری از علوم، میراث تمدن‌های کهن بشری است؛ تمدن‌هایی که بدون شک وامدار سنت پاکیزه پیامبران، اولیا و اوصیای آن‌ها علیهم‌السلام بوده، در چالش‌های پی‌درپی جریان‌سازی‌های معنوی و متعالی آنان در برابر تمایلات فروکاهنده آدمیان به دنائت دنیوی، شکل گرفته‌اند. در گذر تاریخ، بسیاری از پیامبران و اولیای الهی، در نقش منجیان و رهبران رهایی آدمیان از سرگستگی‌ها و حیرت‌های زمانه ظاهر شده، آن‌ها را به طریق نجات رهنمون گشته‌اند؛ ضمن این که در دوران‌هایی بسیار حساس در عهد نوح، داوود، سلیمان، موسی، هارون، محمد و علی (علیهم‌السلام)، زمام امور زمانه را برعهده گرفته، خیلی گسترده‌ای از انسان‌ها را به راه‌های روشن هدایت کرده، دوران‌هایی بسیار ارجمند را برای حیات طیبه جامعه بشری توسعه دادند؛ در حالی که متأسفانه درباره بسیاری از دوره‌ها، گزارش‌های دقیق و معتبری در دست نیست؛ به استثنای آنچه در کتب مقدس از تحریف مصون ماند تا این که قرآن حکیم نازل شد تا از بسیاری از رموز این دوره‌های حساس از تاریخ انبیا، پرده بردارد.

بدین ترتیب یکی از گرانبهاترین عطایای الهی به جامعه بشری رسید تا در کنار اهل بیت پیامبر خاتم صلوات الله علیه تا ابد رهنمای آدمیان باشد؛ کتابی با ویژگی‌هایی که بشر از آوردن سوره‌ای مانند سوره‌های آن (قرآن کریم، بقره، ۲۳ و ۲۴) یا حتی سخن و جمله‌ای مانند آیات آن (قرآن کریم، طور، ۳۴) عاجز ماند؛ کتابی سراسر هدایت‌گر مؤمن و پرهیزکار و گمراه‌کننده‌هر آن که دل به پاکیزگی و پرهیزکاری نسپارد؛ کتابی که هادی تقوایندگان است (قرآن کریم، بقره، ۲) و جز مطهرون به عمق معنای آن واقف نمی‌گردند (قرآن کریم، واقعه، ۷۹).

باب فهم این کتاب در مسیر پیروی از پیامبر و اهل بیت علیهم السلام قرار گرفت تا هر یک به نحوی، عده‌ای از مردم سرگشته را به سرچشمه‌های فهم آن رهنمون شوند؛^۱ اهل‌بیتی که کلام هریک تفسیری از کلام وحی بود^۲ و اگرچه به کلام بشری می‌مانست، ولی مضامین والای آن، بهترین گواه بود که این کلام ملهم از کلام الهی و جوششی از چشمه معرفت ربانی است. به ویژه در دوران حکومت امام علی علیه السلام که خطبه‌ها خوانده شد و نامه‌ها نوشته شد و حکمت‌ها بیان شد و ادبیات به گونه‌ای به استخدام درآمد که اذهان زیبایی‌شناس جامعه به وجد آمد و حتی دشمن‌ترین افراد را چنان مسحور خویش ساخت که روایت‌گر سخنان زیبای آن حضرت باشند^۳ (ر.ک. نهج البلاغه، ترجمه شهیدی، صفحه ح)؛ و این چنین بود که این سخنان به امروز رسید. زیبایی سخنان او به حدی بود که بسیاری از راویان نهج البلاغه نه از سر ارادت به علی علیه السلام، بلکه صرفاً از سر علاقه به ادبیات عرب، به گروهی پیوستند که روایت‌های آن را نسل به نسل منتقل ساختند تا نوبت به سید رضی رسید.

۱. پیامبر اکرم و اهل بیت ایشان (علیهم السلام) به شهادت آیه تطهیر (قرآن کریم، احزاب، ۲۳) به منزله بهترین مربیان و هدایتگران امین و پاک‌سیرت مردم برای فهم آیات این کتاب شریف (قرآن کریم، واقعه، ۷۹) معرفی می‌شوند.

۲. در همین امتداد می‌توان گفت که نهج البلاغه نیز به طور عمده تفسیری از کلام وحی است (ر.ک. مصطفوی، ۱۳۸۶، ۱۸۴-۱۵).

۳. در برخی موارد، دشمنان امام حتی به فضایل و ویژگی‌های شخصیتی ممتاز ایشان اعتراف کرده‌اند (جعفری، مقدمه ترجمه نهج البلاغه، ۱۳۸۰، ۲۸).

سید رضی که از دانشمندان و ادبای دوران خود بود،^۱ منتخبی از گفته‌ها و نوشته‌های امام علی علیه السلام را گرد آورد تا حلقه‌ای دیگر از گروهی فرازمانی را شکل دهد که اعضای آن، از روزگار امام تا امروز و تا آینده جهان در تلاش خواهند بود تا باب معرفت علوی را به روی خود و دیگران بگشایند و جهاتیان را از طریق آن، از دریای حکمت و علم نبوی بهره‌مند سازند.

بدین ترتیب *نهج‌البلاغه* گردآوری شد؛ کتابی که علمای علوم گوناگون را مجذوب خود ساخت؛ از الهیات گرفته تا ادبیات و از نجوم گرفته تا زیست‌شناسی! و در این میان دانش‌پژوه اداره دولت و حکومت وضعی متمایز دارد؛ زیرا این کتاب گنجینه دانش حکمرانی است و در خطبه‌ها و نامه‌ها و حکمت‌های آن، پیوسته سرچشمه‌های اصیل دانش اداره می‌جوشد و فوران می‌زند و در میان این همه، نامه ۵۳ یا عهدنامه امام علی علیه السلام و مالک اشتر نخعی، وضع و حالی متمایز دارد.

این عهدنامه برای «حکمرانی خوب»، «حکمرانی سالم»، «حکمرانی تعالی‌گرا»، «حکومت بر حق» و «اداره مؤثر» نگارش یافته و گویا عصاره و جان مایه «خرد معنوی اداره کردن» را در همه اعصار و دوران‌های گذشته، از آدم علیه السلام تا خاتم صلوات الله علیه در بر دارد؛ عهدنامه‌ای که گویا خمیرمایه‌ای جز وحی ندارد و تفسیری شایسته از سخن پروردگار و سنت پیامبر اکرم صلوات الله علیه درباره مسئولیت‌های حکمرانان است.

اهمیت عهدنامه

این عهدنامه با هدف توسعه جامعه قرآنی (ر.ک. حکیمی، ۱۳۷۸)، در واپسین روزهای حیات امام علی علیه السلام، برای یکی از مؤثرترین، وفادارترین و داناترین سردارانش نوشته

۱. سید رضی از شاگردان شیخ مفید و از جمله معتبرترین روایتگران سخنان امام علی علیه السلام است (دوانی، ۱۳۸۷، ۹-۵۴). حزم و احتیاط او در نقل قول یا تحلیل محتوای سخنان یا شیوه نیت دادن یک روایت به امام درخور تحسین است؛ به طوری که هرگاه در انساب یک سخن به امام نرذیدی مشاهده می‌کند آن را متذکر می‌شود. در واقع او که خود دانشمندی اهل ادب و علاقمند به امور حکمرانی بود (ر.ک. مقدمه آینی بر ترجمه *نهج‌البلاغه*، ۱۲)، از جمله وثیق‌ترین دانشمندان در روایت‌گری سنت حکمرانی علوی به شمار می‌آید.

شده است؛ سرداری که گویا بیش از همه به او شبیه بود و چون او رفتار می‌کرد تا جایی که در وصف او روایت شده که مالک برای من چنان بود که من برای پیامبر بودم (ر.ک. نهج البلاغه، ترجمه شهیدی، ۵۳۰) و در حالی که خود را چون کوهی استوار و خاستگاه چشمه‌های جوشان و حیات‌بخش معارف الهی معرفی می‌فرماید (ر.ک. خطبه ۳، ترجمه آیتی، ۴۵)، مالک را مبرا از هر گونه شتاب و سستی (نامه ۱۳، ترجمه آیتی، ۶۲۱) و همچون کوهی بی‌همتا و رفیع‌تر از سطح پرواز پرندگان تیزپرواز می‌شناسد (نهج البلاغه، حکمت ۴۴۳). نکته جالب و عجیب آن است که در خطبه ۳، خود را نیز با نظیر چنین اوصافی معرفی فرموده است.

دیگر این که این نامه مشتمل بر جنبه‌های گوناگون دانش حکمرانی است؛ از نحوه سلوک و نشست و برخاست با مردم گرفته تا طراحی سیستم اخذ مالیات و از آموزش و تدبیر برای توسعه فرهنگ جامعه گرفته تا برانگیختن آنان برای نبرد! نامه‌ای که مهمترین وجوه خرد سیستم‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اداری حکومت را برمی‌شمارد و رهنمایی بی‌نظیر برای بازپردازی وجوه متعالی و بی‌نظیر شیوه حکمرانی و ساختار حکومتی امام علی علیه السلام است! نامه‌ای که گویا برای جهانیان در همه مکان‌ها و همه زمان‌ها نوشته شده است و نامه‌ای که نشان دهند قاطع خط فرقان حق از باطل در امر حکمرانی و اداره دولت است.

شاید با توجه به همین نکات است که این عهدنامه بیش از همه نامه‌ها و خطبه‌های نهج البلاغه مورد توجه قرار گرفته است. به ویژه از آن حیث که این نامه الهام‌بخش بسیاری از آثاری شده است که درباره مفهوم و مصداق مدیریت اسلامی نگارش یافته‌اند و یکی از مهمترین سرمایه‌های علمی و معنوی دانشمندان مسلمان در قلمرو مدیریت و اداره دولت و حکومت محسوب می‌شود؛ ضمن این که عهدنامه امیر علی علیه السلام به حدی دقیق تدوین شده که اگر تنها اثر باقیمانده از امام علی علیه السلام بود، برای اثبات حقانیت او و اتمام حجت بر جهانیان درباره اعتبار متفاوت سنت حکمرانی معصوم، کافی بود!

مباحث مطرح شده در این نامه از جامع‌نگری، درایت و دقت فوق‌العاده نویسنده آن

جکایت دارند؛ جامعیت و درایتی که پرده ابهام بر زمان‌های آینده را می‌شکافد و بصیرت مردم را درباره افق آینده به چالش می‌کشد.

در باب اهمیت این عهدنامه، نکته ظریف دیگری نیز مطرح است که بسیار جای تأمل داشته، عهدنامه را از مجموعه کامل نهج‌البلاغه متمایز می‌سازد و آن این که، عهدنامه نگارش‌یافته، تدوین شده و نظم گرفته توسط خود امام علیه‌السلام است؛ در حالی که ساختار متن جامع نهج‌البلاغه توسط سید رضی رحمه‌الله تدوین شده است. یعنی هر چند کل محتوای این کتاب از جانب امام علیه‌السلام صادر شده است، ولی طراحی ساختار و چینش محتوایی به ابتکار سید رضی (ره) انجام پذیرفته است.

با این همه، نکته‌ای درباره آن وجود دارد! نکته‌ای مبنی بر این که چرا نامه‌ای که تا این حد دقیق و جامع نگارش یافته، هرگز در مقصد خود به اجرا درنیامده است؛ یادآوری می‌شود که مالک در مسیر حرکت به سوی مصر به شهادت رسید و هرگز به مصر نرسید!

پس چگونه این نامه به دست سایر افراد رسیده است و چگونه تا امروز باقی مانده است؟ در پاسخ می‌توان گفت که آنچه در تاریخ رخ داده است چندان برای ما آشکار نیست! ولی به نظر می‌رسد که این عهدنامه به طور نمادین خطاب به مالک اشتر^۱ صادر شده است و هر چند در مباحث آن اشاره مستقیمی به مردم مصر و حال و هوای مصریان و آنچه بر آنان گذشته است موجود است، ولی گویا مباحث نامه به طور اصولی، برای هدایت همه حکمرانان نوشته شده است. زیرا حتی آنچه بر مردم مصر گذشته و در نامه مورد اشاره است نیز بخشی از سرنوشت و تاریخ مشترک انسان‌ها در همه زمان‌ها و مکان‌های پیشین است.

البته در سنت علوی، این تنها نامه‌ای نیست که مخاطب نمادین دارد. در بسیاری از موارد که امام نامه‌ای را خطاب به یکی از یاران یا فرزندان و یا حتی دشمنان خود

۱. یعنی این نامه دستورالعمل صریح اداره و حکمرانی است که هم برای مالک و هم برای سایر حکمرانان سرمشق و هدایت‌گر است.

نوشته‌اند، به نظر می‌رسد که هدف امام علیه السلام از نگارش آن نامه، بیان اسرار و آیین زندگی و حکومت‌داری و نحوه مکالمه با دشمن، برای همه پیروان و شیعیان خود در ورای زمان و مکان بوده است؛ این امر به ویژه درباره نامه‌های طولانی ایشان، صادق به نظر می‌رسد! برای مثال، هر چند مخاطب نامه ۴۵ به ظاهر، عثمان حنیف است، ولی گویا این نامه برای همه شیعیان نگارش یافته است؛ همچنین از مباحث نامه ۲۹ به معاویه چنین برمی‌آید که همه پیروان بنی‌امیه مخاطب نامه‌اند و نامه ۳۱ نیز چنان نگارش یافته است که گویا امام همه فرزندان معنوی خویش را از آن روز تا آینده موعود مورد خطاب قرار داده‌اند و بدان‌ها وصیت کرده‌اند؛ زیرا علی علیه السلام بر زمان بود، نه صرفاً امام در برهه‌ای از زمان (ر.ک. پورعزت، ۱۳۸۷ الف، فصل ۱۳).

بر اساس این تحلیل، چنین به نظر می‌رسد که امام در هر بار، احوال یکی از عزیزان خویش را بهانه نگارش وصایای خود قرار داده‌اند و نامه به پیروان خویش را به نام او نگاشته‌اند. جالب این که گویا شیعیان نیز نیک می‌دانستند که همگی مخاطب نامه‌های اویند؛ پس آن‌ها را سرمشق خود قرار می‌دادند و نسخه‌های متعددی از آن‌ها تهیه می‌کردند و چون الگویی برای رفتارهای آینده، به هم‌فکران خویش در عصرهای بعدی می‌سپردند.^۱

از این رو، همه ادعای نگارنده این کتاب آن است که مخاطب عهدنامه‌های امام علیه السلام، به ویژه عهدنامه مالک، همه ماییم؛ به‌خصوص آن دسته از ما که در مسند حکمرانی قرار می‌گیرند. بدین ترتیب شاید مردم باور کنند که هر چند نمی‌توانند مثل علی علیه السلام باشند، ولی می‌توانند به او اقتدا کنند؛ او که از عثمان حنیف (چون ما) می‌خواهد که به پارسایی و پاکدامنی، سنت امام خویش را یاری دهد و اگر او را یارای آن نیست که چون علی علیه السلام باشد (ر.ک. نهج‌البلاغه، نامه ۴۵)، پرهیز کند از این که شبیه معاویه‌ها

۱. این احتمال نیز قابل تأمل است که دستگاه اداری حکومت امام مسئولیت این مهم را برعهده داشته است که از هر نامه، نسخه یا نسخه‌هایی جداگانه تهیه کند و نگهداری نماید (این تحلیل احتمالی، حاصل استفاده از دیدگاه‌های دکتر سید علی علوی است).

شود و بهره‌یزد از این که تمایل به بقا بر مسند حکمرانی، از مدعی شیعه علی، پیرو عمروعاص (و به زبان امروز ماکیاولی‌گرا) بسازد.

او در حالی که به صراحت از مردم می‌خواهد که موسای کلیم علیه السلام، داوود پیامبر علیه السلام، عیسی مسیح علیه السلام و نیکوترین و پاکیزه‌ترین مردم، یعنی رسول خدا صلی الله علیه و آله را مقتدای خود قرار دهند (ر.ک. نهج‌البلاغه، خطبه ۱۵۹)، جلوه‌هایی از حکومت پاکان را متجلی می‌سازد و بدین ترتیب به احیای جامعه برای تجلی صفات نیکوی آنان می‌پردازد و قیام برای گرفتن حق خود و دیگری را مقدس می‌شمرد تا جامعه‌ای حق‌طلب را شکل دهد! پس چنین می‌فرماید:

خدا رحمت کند کسی را که حقی را ببیند و آن را یاری دهد و
ستمی را ببیند و آن را براندازد و صاحب حق را در گرفتن حقش
یار باشد (ر.ک. نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۶)!

پس خدا رحمت کند حکمرانی را که خود را مخاطب عهدنامه حکمرانی امام قرار دهد و در هر فراز آن ببیندیشد که امروز چگونه می‌توان آن را اجرا کرد و ببیندیشد به این که «قطعاً هر حکمران مسلمان، موظف است که بر عهد حکمرانی امیرالمؤمنین علیه السلام پایمردی نماید و به آن وفادار باشد»؛ در غیر این صورت باید نسب ولایت خویش را به شخص دیگری جز «رسول خدا صلی الله علیه و آله و عهد امارت خویش را به شخص دیگری جز «امام علی علیه السلام و فرهنگ حکمرانی خود را به دین و باور دیگری جز «اسلام مبین» نسبت دهد.

عهدنامه امام علی علیه السلام، راه را روشن ساخته است (ر.ک. نهج‌البلاغه، خطبه ۹۶)؛ پس هر که می‌خواهد به نام اسلام حکومت کند باید بر این عهد پایدار بماند و دائماً ببیندیشد که چگونه می‌توان آن را فراز به فراز و گام به گام، اجرا کرد. از این روست که مناسب‌ترین نام برای این عهدنامه، «عهدنامه امیر» است؛ عهدنامه امیر علیه السلام با همه کسانی که می‌خواهند چون او ببیندیشند و چون او عمل کنند و مانند او، حکومت خویش را

وسيله خدمت به مردم قرار دهند.

اين عهدنامه را بايد در زمينه تاريخي گسترده تری تحليل کرد؛ عهدنامه ای که می توان گفت رعایت آن نجات دهنده جامعه انسانی است. اين عهدنامه برگرفته از اولین روزهای ادراک و مبارزه با شرک و کفر است و نشان از مجاهدت های پی گیر پیشینیان دارد. از این رو در بخش اول کتاب به سنت حکمرانی برخی از پیامبران به ویژه حضرت موسی و عیسی علیه السلام، در بخش دوم به سنت حکمرانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و در بخش سوم به سنت امام علی علیه السلام در مواجهه با مشکلات گوناگون در دوران حکمرانی پرداخته شده است. در بخش چهارم جلوه های گوناگون عهدنامه تحليل شده است و در بخش پنجم به مثابه نتیجه گیری از کتاب، به مفهوم خرد معنوی و آینده در پرتو عهدنامه امیر پرداخته شده است.

نویسنده این کتاب خود را وامدار استادان و همراهان متعددی می داند که جا دارد از همه آنها تشکر نماید. به ویژه در این مقام، از استاد مصطفی دلشاد تهرانی، استاد سید جمال الدین دین پرور، دکتر احمد احمدی، دکتر محمد سعید تسلیمی، استاد سید محسن دین پرور، استاد صادق مهدیخواه، دکتر سید علی علوی و دکتر سید عدنان لاجوردی در دوران پژوهش برای تدوین این کتاب از راهنمایی های ارزنده ایشان بهره مند بوده است، تشکر می نماید. ضمن اینکه از استادان ارجمند جناب آقای دکتر ابراهیم برزگر و دکتر سید طه مرقاتی و به ویژه دکتر علی رضائیان که مشوق نگارش این کتاب بوده اند و از برادران گرامی خود جناب آقای هاشم سوادگر، عبدالله بیچرانلی، سرکار خانم غزاله طاهری عطار و سرکار خانم مریم نائینی که در بازخوانی و رفع اشکال از نسخه های متعدد کتاب، یاور جدی و امین او بوده اند تشکر می کند.

علی اصغر پور عزت

دانشیار گروه مدیریت دولتی دانشگاه تهران

دماه ۱۳۸۹